

विदुरोक्ता राजनीतिः तत्प्रकृतोपयोगिता च

– डा.मञ्जुनाथभट्टः

(महाभारतस्य उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणिव्यासमहर्षिणा अष्टस्वध्याये षूपनिबद्धा नीतिः विदुरनीतिः। व्यासमहर्षिणां तेजोविशेषेण परिश्रम्यां दास्यामुत्पन्नः विदुरः कौरवपाण्डवानां पितृव्यः आसीत्। माण्डव्यमहर्षिणा शापग्रस्तो यम एव विदुररूपेणावततारावनौ। कौरवपाण्डवविषयकचिन्तानलदह्यमानशरीरं धृतराष्ट्रमुद्दिश्य विदुरमुखपद्माद्विनिःसृतेयं नीतिः सकललोकहिताय सर्वतः सर्वदा श्रेयोमार्गप्रदर्शिका इत्यस्मिन् विषये नास्ति विशयलेशः। इयं च नीतिः अद्यतनराजनीतिशास्त्रे धर्ममार्गविमुखानां सचिवानां कृते कथमुपकरोतीति प्रतिपिपादयिषयायं लेखनयापारः।)

विदुरेणोक्तनीतिः या विदूरे वर्तते भुवि।
विदूरीक्रियते राज्ञोऽधर्मो नीत्या तथा मुदा ॥

उपक्रमः

संस्कृतसाहित्यं नीतिबोधकवाक्यानां महान् आकरः। साहित्येऽस्मिन् विद्यमानाः प्रायः सर्वे ग्रन्थाः यां कामपि नीतिम् उद्बोधयन्ति। मम्मटोक्तेषु “काव्यं य शसे अर्थकृते व्यवहारविदे”^१ इत्यादि काव्यप्रयोजनेषु नीतिबोधकत्वमपि काव्यानामेकं प्रयोजनम्। श्रुतिस्मृतिपुराणनाटकादिषु समस्तजनिमताम् आचारविचारसञ्चारसहचारप्रचारक्रमः निर्दुष्टः निर्दिष्टो वर्तते। “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः^२ इति भगवता कृष्णेनोक्तप्रकारेण बहोः कालादियं वर्णाश्रमव्यवस्था स्वस्वकर्मानुगुण्येन समस्ति लोके। चतुर्षु वर्णेषु द्वितीयः क्षत्रियः इति ख्यातः। क्षत्रियवंशे उत्पन्नः आहोस्वित् क्षात्रधर्मे निरतः एव राजा इति जोघुष्यते स्म। कस्यचित् देशस्य सर्वतोमुखेन अभिवृद्धिरपेक्षिता चेत् तत्रत्यः शासकः समर्थो भवेत् इति। श्रुतिरपि वदति “राजन्यः इषव्यः शूरो

महारथो जायताम् ”^३ इति । एवं सति राष्ट्रस्य शासकः राजपदसमभिव्याहृतः कः? किं तस्य कर्तव्यं? स कथं प्रजाः परिपालयेदिति विविधविधमतिततयः मतिमन्तं व्याप्नुवन्ति । एतेषां समेषामनुयोगानां समुचितं समाधत्ते विदुरनीतिः। “भारतं पञ्चमो वेदः” इत्यादिवाक्यैः जेगीयमाने महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजा-गरपर्वणि अत्यन्तं प्रसिद्धा विदुरनीतिरित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि। महात्मा विदुरोऽत्र नीतिपूर्णैः वेदतुल्यैः स्ववचोभिः धृतराष्ट्रं राजनीतिम् उपदिदेशात्त्रभवान् विदुरःअत्र ऐहिकामुष्मिकलोकयोः मङ्गलप्रदानि वचनान्यवादीत्। उद्योगपर्वणः अष्टौ अध्यायाः राजनीतिं बोधयन्ति। एषु अध्यायेषु लोकव्यवहारः, नीतिः, स-दाचारः, धर्माधर्मकथनं, सुखदुःखसाधनोपायाः, ग्राह्याग्राह्यगुणविचाराः महात्मना विदुरेण धृतराष्ट्रं निमित्तीकृत्य कथिताः वर्तन्ते। नायमुपदेशः केवलं कुरुभूपस्य धृतराष्ट्रस्य, अपि तु सर्वेषां धृतराष्ट्राणाम्। अस्माकं देशस्य राजपदव्यामुपविष्टाः केचन सचिवाः वस्तुतः धृतराष्ट्राः एव भवन्ति। धृतं राष्ट्रं येन सः धृतराष्ट्रः इति ब हुव्रीहिसमासोऽत्राश्रयणीयः। चक्षुष्मन्तोऽपि अन्धा इव वर्तमानाः अस्माकंदेशस्य केचन मन्त्रिणः विदुररहिताः राजमार्गात् विदूरे वर्तमानाः सन्ति । तेषां सन्मा-र्गावलोकनाय विदुरनीतिः अत्यन्तं सहकारिणी ।

कोऽयं राजा?

राज् दीप्तौ इत्यस्माद्धातोः निष्पन्नोऽयं राजन् शब्दः। अयं च राजन्शब्दः आ-दौ वेदे एव श्रुतः क्षत्रियापरपर्यायः। “राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत” इत्यादिवाक्येषु राजन् शब्दस्य विवक्षितोऽर्थः क्षत्रिय एव। राजा राष्ट्रस्य नियाम-को भवति। यत्र देशे वर्तमानाः सर्वे जनाः नियमान् स्वयमेव पालयन्ति तत्र नियामकस्य कस्यचिदवसर एव नास्ति। देशे रोगपीडिताः जनाः न भवन्ति चेत् भिषजस्तत्र किं कार्यम्? राष्ट्रे चोराः न भवन्ति चेत् आरक्षकस्य इतिकर्तव्यता का? पूर्वं तावत् कृतयुगकाले राजा एव नासीदिति वदति भीष्मः। प्रजाः सर्वाः ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः सत्वगुणप्रधानाः सन्तः धर्मनिष्ठा आसन् * इति। कालक्रमेणैव सत्वगुणस्य ह्रासात् रजस्तमसोः आविर्भावात् वैदिकधर्मनाशाच्च

नियामकस्य अनिवार्यता सञ्जाता। राजशब्दस्य समुत्पत्तिः महाभारते समु-
पवर्णितेवं भीष्मेण

धर्मराजाय-

तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च।

यक्षराक्षसनागानामीप्सितं यस्य यस्य यत्॥

तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना।

रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्धते॥ ५

अन्ततो गत्वा धर्ममार्गेण प्रजानामनुरञ्जनमेव राज्ञां परमं कर्तव्यम्।

अद्यतनराजकीयस्थितिः

राजकीय इति शब्द एव विवृणोति यत् “रा-रावणः, ज-जरासन्धः,
की-कीचकः, य-यमः” इति प्रत्यक्षरं अद्यतनराजकीयस्थितिमुपवर्णयति।
अतिगर्वाविष्टाः रावणसदृशाः, आसुरीवृत्तिमापन्नाः जरासन्धसदृशाः, स्त्रीलोलुपाः
कीचकतुल्याः, देशनाशकार्यरताः यमसमानाः बहवो विद्यन्ते राजकीयक्षेत्रे।
धर्मयुक्तराजकारणेनैव राष्ट्रस्य प्रगतिः साध्या इति न ते जानन्ति। साम्प्रतिके
जगति प्रायशः सर्वे राजानः मन्त्रिपदेन व्यवहियमाणाः स्वार्थपरवशाः स-
न्तोऽपि राराजन्ते। किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यमित्यजानन्तः राष्ट्रस्य सम्पदं आ-
कण्ठं भुक्त्वा स्वस्वजनसम्पोषणतोषणकार्यमग्नाः प्रजाशोषणे नितान्तं निरताः
सन्ति। पुरातनराज्ञां स्थितिरेव अन्यादृशा आसीत्। कालिदासः एवमुवाद निज-
निर्मितमहाकाव्ये रघुवंशाख्ये-

प्रजानां विनयधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ ६

दिलीपो नाम राजा स्वप्रजाः स्वपुत्ररूपेण पर्यपालयत्। एतादृशा एव राजानः
अस्माकं मन्त्रिभिः अवश्यमनुकरणीयाः अनुसरणीयाश्च। प्रजानां सेवा अस्माकं

कर्तव्यम्, स्वप्राणत्यागेनापि तासां प्रजानां रक्षणं कर्तव्यं, तदेवास्माकं कर्तव्यमिति मनीषा भवेत् सर्वेषामद्यतनसचिवानाम्। तदेव प्रतिज्ञातम् रामेण-

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि।^७

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ इति।

लोकसेवायाः पूजासादृश्यं प्रत्यपादि अत्र श्लोके।

अस्माकं राष्ट्रे दशमकक्ष्यायां उत्तीर्णः अपि सम्प्रति सचिवः भवितुमर्हति। किन्तु प्राचीनकाले अधीतसकलविद्य एव राजपदवीमारोहति स्म। राजानः स्वपुत्रान् विद्याग्रहणार्थमेव गुरुकुलं प्रेषयन्ति स्म। यदा राज्ञः पुत्रः अधिगतसकलविद्यः गुरूपदेशग्रहणचतुरो भवति तदैव तस्य राज्याभिषेकः क्रियते स्म। अस्माकं सचिवानां शास्त्रज्ञानं किमु केचन मन्त्रिणः अस्माकं राष्ट्रगीतमपि सम्पूर्णतया न स्मरन्तीति दूरदर्शनमाध्यमेन अवगतमासभायां कानिचन वाक्यानि वक्तुमप्यसमर्थाः परेण लिखितं पत्रं दूरदर्शनवार्तामिव जनानां पुरतः वाचयन्ति। येन केनापि अपराधेन सचिवः दण्ड्यश्चेत् विशेषरूपेण कारागृहव्यवस्था अस्मिन् राष्ट्रे क्रियते। कारागृहवासम् अनुभूतोऽपि पुनः स एव मन्त्री भवितुमर्हति। इदृशी दुरवस्था देशे कदाचित् भवतीति खेदावहोऽयं विषयः। परैः आक्रान्ते देशे चिन्ताविरहिताः भवन्ति सचिवाः। गर्भिणी स्त्री यथा स्वसुखं परित्यज्य स्वगर्भरक्षणार्थं यतते तद्वत् राजा आहोस्वित् देशस्य शासकः स्वराज्यं परिपा

लयेदिति भीष्मोऽपि धर्मराजमुवाद-

यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम्।

गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥ ८

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु राष्ट्रनियामकः कथं भवेदिति प्रतिपादितः। बुद्धिमान् विदुरोऽपि राजनीतिं उपदिदेश। तत्र काश्चन नीतयोऽत्र सङ्गृहीताः सन्ति। धर्माचरणप्राशस्त्यम्

स्वधर्मनिरतेन राज्ञा प्रजानामनुरञ्जनमेव कर्तव्यमिति विदुरः अभिप्रैति। धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु धर्मस्यैव प्राधान्यं दत्तम्। कायेन मनसा वाचा धर्मः परिरक्षणीय इति विदुरस्य सन्देशः। समग्रस्य राज्यस्य प्राप्तौ, तस्य रक्षणादिषु सर्वेषु कार्येषु धर्ममार्गः एव अनुसर्तव्यः इति।

धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत्।

धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥^९

एवं धर्ममार्गगामिनामेव राज्ञां राज्यलक्ष्मीः स्थिरा भवतीत्यभिप्रायः। अद्यतनकाले केचन मन्त्रिणः धर्ममार्गभ्रष्टाः प्रायशः सर्वे निर्वाचनकाले (उञ्ज्च्छब्द) विजयप्राप्त-यर्थं प्रजामतं (ळळ्ळ) याचकवत् याचन्ते। याचकवेषेणैव मतं याचयित्वा राज्य-प्राप्त्यनन्तरं कश्चन याचकः आगच्छति चेदपि तस्मै किमपि न ददति सचिवाः। निर्वाचनकाले अशनवसनधनादिवस्तुप्रदानेन जनान् सन्तोष्य जनमतं सम्पाद-यन्ति। अधर्मेण राज्यं सम्प्राप्य अधर्मेणैव राज्यं पालयन्ति अद्यतनसचिवाः। अन्ये केचन मन्त्रिणः धर्ममार्गरता अपि सम्प्रति वर्तन्ते इति नितरां मोमुद्यते मनः। ये तु अधर्ममार्गनिरताः सन्ति तैरवश्यं विदुरनीतिः अनुसरणीया।

इन्द्रियनिग्रहः

राजपदाभिलाषिणः बहवः सन्ति लोके। किन्तु राजपदवीमारोढुं मयि सामर्थ्यं विद्यते वा न वेति न पर्यालोचयन्ति जनाः। जगत् शासितुं प्रवृत्तः शासकः सर्व-प्रथमतया जितेन्द्रियः भवेत्। स्वसमीपे वर्तमानान् मात्सर्यमोहादीन् मृगयाविनोदेन हत्वा इन्द्रियाणि निगृह्य इन्द्रियाणां कृते प्रथमतः शासकः शासको भवेत्।

तदेव स्पष्टयति विदुरः—

अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः।

इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्यात् भ्रश्यते हि सः ^{१०}॥ इति।

यद्येकमपीन्द्रियं न जितं चेत् बहवोऽनर्थाः भवन्तीति विदुरः ब्रवीति—

पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम्।

ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्॥

पञ्चस्विन्द्रियेषु एकैकमपि अनिरुद्धमिन्द्रियमनर्थं जनयति। वस्तुतः संन्यासिनः
तथा राज्ञः मध्ये अन्तरं नाभिजानन्ति प्राज्ञाः। राजा अपि संन्यासी भवति चेत्
मोहरहितेन मनसा प्रजानां रक्षणं शक्यम् । राज्ञस्तथा रथस्य कश्चन विशिष्टः
सम्बन्धः। अत एव विदुरः स्वजीवनयात्रानिर्वाहार्थं रथस्योदाहरणं प्रदर्शयति।

रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियन्तेन्द्रियाणस्य चाश्वाः।

तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैः दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः॥

भूत-भविष्यत्-वर्तमानकालाधीनं प्रारब्ध-सञ्चित-आगामिकर्माधीनं सत्-
वरजस्तमोरूपगुणाधीनं च यदस्माकं पाञ्चभौतिकशरीरं तदेव रथशब्देन
विव्रियते। बुद्धिरेव रथस्य सारथिः। लोचनादीनीन्द्रियाणि अश्वरूपेण वर्तन्ते। मनसा
इन्द्रियाणि निगृह्य धीरः स्वमानसमपि जित्वा स्वजीवनयात्रां रथीव निर्वहति। अयं
च विदुराभिप्रायः कठोपनिषदः उक्तिं स्मारयति ।^{११}

स्वार्थत्यागः

देशस्य शासनकार्यनिरतः सर्वोऽपि जनः स्वार्थपरवशो न भवेत्। लोके
सुविदितमेवैतत् सचिवपदं सम्प्राप्य राजनीतिज्ञः स्वप्रजाहितं विस्मृत्य केवलं
स्वकुलहितमेव प्रधानं मन्यमानः प्रजानां विषये उपेक्षां प्रदर्शयति। देशे यदि
दारिद्र्यपीडिताः जनाः सन्त्यपि विदेशप्रवासनिरताः मन्त्रिणः सञ्चरन्ति।

एतादृशविषयान् मनसिकृत्य विदुरः एवमभिप्रयति-

अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः सन्धिं परदाराभिमर्शम्।

दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं न सेवते यश्च सुखी सदैव ॥ ^{१२}

प्रयोजनं विना विदेशेषु वासः, पापात्मभिः सह स्नेहः, परेषां दाराभिमर्शनमित्-
यादिषु यः विमुखी भवति स एव इह जगति सुखमश्नुत इति तात्पर्यम्। राजा

इति शब्दः श्रुतिपथमागच्छति चेत् तेनैव शासकः नितान्तं सन्तुष्टो भवेदिति विदुरमतिः।

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः।

भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥^{१३}

अद्यतनसचिवाः केवलं नाममात्रेण न तुष्यन्ति। किन्तु सुन्दरं धाम अपि अपेक्षितमामन्त्रिणः केचनसर्वकारेण दत्तेवाहनेएवस्वपत्नीपुत्रादिभिः सर्वत्र स्वकार्यनिमित्तेनापि अटन्ति। वस्तुतः विचार्यमाणे सार्वकारीयवस्तुनः उपयोगः कुटुम्बपरिपोषणाय न भवेत्। स्वप्रजानामेव भूत्यर्थं देशे विद्यमानसम्पदः विनियोगः कर्तव्यः इति विदुराभिप्रायः।

सन्त्याज्याः दोषाः

राजा स्वजीवने प्रधानतया सप्त गुणाः हातव्याः भवन्ति।

सप्त दोषाः सदा राजा हातव्या व्यसनोदयाः।

प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः॥

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम्।

महच्च दण्डपारुष्यमर्थदुषणमेव च ॥^{१४}

स्त्रीविषयकरतिः, अक्षक्रीडा, मृगया, मद्यपानं, कठोरशब्दगर्भितवाक्यानां प्रयोगः अपि च अत्यन्तं कठोररूपेण अपराधिनां दण्डक्रमः, एतेषुपि राज्ञां दोषरूपेण परिगणिताः। पूर्वेतिहासं पश्यामश्चेत्विदुरोक्तैः सर्वैरपि दोषैः बहवोऽनर्थाः सञ्जाता इति न पुनर्वक्तव्यमादेशस्य स्थितिः कीदृशी?, लाभः कियान्?, अर्थव्यवस्था का? इत्यादिविषयेषु राजा स्वानुवर्तिभिः मन्त्रिभिः परामर्शः कर्तव्यः। तथा सत्येव सः राजा स्थिररूपेण राज्यलक्ष्मीं पालयितुं शक्तो भवतीति अन्यथा न तथेति विदुरभणितिः।

यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये।

कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ इति^{१५}

शरणागतरक्षणम्

यः कोऽपि सद्गुणविशिष्टः पुरुषः राजानं शरणीकरोति तस्य रक्षणं तु सदा कर्तव्यमिति विदुरधीः।

भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम्।

त्रीनेतांश्छरणं प्राप्तान् विषमेऽपि न सन्त्यजेत् ॥^{१६}

प्रमाणप्रमेयव्यवहारः एवं दरीदृश्यते लोके यत् चक्षुरादीन्द्रियैः द्रव्यगतरूपाद्यर्थसन्निकर्षो जायत इति। इत्थमिन्द्रियाणि तत्तत्सम्बद्धार्थविषयकज्ञानमुत्पादयन्ति। यथा चक्षुः घटं वा तद्गतरूपं वा प्रत्यक्षीकरोति। शब्दग्रहणे नयनेन्द्रियस्य सामर्थ्यं नास्ति। शब्दग्रहणं कर्णेन्द्रियस्य कार्यम्। इन्द्रियाणां विपरीतव्यापारंप्रदर्शयन् विदुरः राज्ञां विषये एकं रहस्यमुद्घाटयति—

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः।

चारैः पश्यन्ति राजानः चक्षुर्भ्यामितरे जनाः॥

धेनवः वस्तुनि विद्यमानगन्धद्वारैव वस्तुज्ञानं विन्दन्ति। वेदमूलकतयैव धर्माधर्मस्वरूपादिकम् अधिगच्छन्ति। सामान्यजनानां तु वस्तुगतरूपादिज्ञानं नयनेन्द्रियेणैव सम्भवति। अत्र विदुरः नृपाणां कृते विशिष्टमेव वाक्यं वदति—“चारैः पश्यन्ति राजानः” इति। देशस्य यः कोऽपि सचिवः वा शासकः स्वकर्तव्यविषये यं कमपि साक्षात् पृच्छति चेत् यः कोऽपि जनः राज्ञः दोषं न कथयति। कथयति चेत् किमपि कष्टं जायेत इति भयेन सदा गुणानेव प्रकाशयति। प्रजानाम् अन्तःकरणे विद्यमानं राजशासनविषयकमभिप्रायं अव्यभिचरितं ज्ञातुं कश्चन अपसर्पः एव प्रेषणीयः। पुरा रामोऽपि प्रजामानसगतविचारान् चारमुखादेव अधिजगाम। नृपाणां गुणो वा दोषो वा अवगन्तव्यश्चेत् चार एव नयनरूपेण कार्यं करोति। अत एव चारैः पश्यन्ति राजानः इति विदुरस्य विशिष्टं वचनम्। एवं च राजा धर्ममार्गेण

स्वप्रजाः परिपालयेदिति अमृततुल्यैः वचोभिः धृतराष्ट्रमुद्दिश्य जगाद विदुरः।येन केनापि प्रकारेण राजा स्वप्रजानां अभ्युदयहेतुर्भवेत्। तेनैव राज्ञा वसुन्धरा राज-
न्वती भवेदिति।

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम्।

प्रसादयति यो लोकं तं लोऽकोनुप्रसीदति ॥^{१७}

न केवलं लोके विद्यमानान् लोकान् अपि तु सकलजीवलोकान्कायेन वाचा मनसा स्वपुत्ररूपेण पालनमेव राज्ञां परमं कर्तव्यमिति तात्पर्यम्।

उपसंहारः

इत्थंसमग्रदेशस्य अभ्युदयार्थंराज्ञा के के उपायाः शरणीकरणीयाः, स्वप्रजारञ्ज-
नार्थं राज्ञः कर्तव्यं किमित्याद्यनेकविषयान् सहृदयहृदयहारितया उपवर्ण्य विदुरः
अमृतसमानवचनधारया राजानमभिषिषेचाकिन्तु दौर्भाग्यवशात् तस्याभिषेकस्य
प्रयोजनं न प्राप्तं धृतराष्ट्रेण। तस्य प्रयोजनाधिकारिणः अस्माकम्अधिकारिणः
भवन्ति चेत् समग्रं राष्ट्रं जगति इतोप्यतिशयेन राराजेत इत्यलंपल्लवितेन।

उपयुक्तग्रन्थसूची-

१. विदुरनीतिः-मुद्रकः तथा प्रकाशकः मोतीलाल जालान, गीताप्रेस,
गोरखपुर

२. काव्यप्रकाशः मम्मटप्रणीतः - झळकीकरोपनाम्ना भट्टवामना
चार्येण विरचितया बालबोधिन्याख्यया टीकया सहितः।दामोदरात्मजेन
रघुनाथेन षष्ठीयावृत्तितः संशोधितः।पुण्यपत्तनस्थभण्डारकर् संशोधनमन्दिरेण
प्रकाशितः।१९६५।

३. महाभारतम्-व्यासमुनिविरचितम्। नीलकण्ठकृतया भारतभावदीपाख्यया
टीकया समेतम्।

पुण्याख्यपत्तने शङ्करनरहरिजोशिमहोदयेन प्रकाशितम्, १९२९-१९३६

४. रघुवंशमहाकाव्यम्-महाकविकालिदासप्रणीतम्।

सञ्जीविनीव्याख्यासहितम्।कृष्णनाथपाण्डुरङ्गपरबश्रीनिवास
तुकारामजावजीद्वारा प्रकाशितम्। मुम्बयी १९१६

५. उत्तररामचरितम्-भवभूतिविरचितम्।

डा. रमाकान्तत्रिपाठिद्वारा हिन्दि-संस्कृतव्याख्यानाभ्यां परिष्कृतम्। वाराणसीस्थच
गैखम्बासुरभारतीप्रकाशनद्वारा प्रकाशितम्। चतुर्थावृत्तिः-१९९९

६. श्रीमद्भगवद्गीता-राजानकरामकण्ठकृतसर्वतोभद्राख्यया व्याख्यया
समेता।

पण्डितमधुसूदनकौल्शास्त्रिणा परिष्कृता। श्रीहरिसिंगजीबहादूरमहाराजेन प्रा-
काश्यं नीता। मुम्बयी निर्णयसागरमुद्रणालयः, १९४३।

७. A Vedic Concordance

By Maurice Bloomfield. Published by MotilalBanarasidas Private Lim-
ited, Delhi

८. The works of Shankaracharya, Volume -1, Published by Vanivilas
Press Srirangam, 1910.

१ काव्यप्रकाशः- १.२.

२ भगवद्गीता-४.१३

३ वा.सं.-२२.२२

अत्र सायणभाष्यम्-राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आ जायताम्। कीदृशः? शूरः पराक्रमी। इषव्यः इषुभिर्विध्य-
तीति। यद्वा इषौ कुशलः। अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीति। शत्रुभेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं जयति
सः।

४ नैव राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः।

धर्मैणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम्॥ शान्तिपर्व- अ.५८ श्लो. १४. पृ.सं.९२

५ शान्तिपर्व- अ.५८ श्लो. १३२, १३३. पृ.सं.९६

६ रघुवंशम्-स.१.श्लो.सं,२४.

७ उत्तररामचरितम्-अ.१.श्लो.सं.१२

८ शान्तिपर्व-५५-४५

९ उद्योगपर्व. अ.२.श्लो.३१.

१० उद्योगपर्व. अ.२.श्लो.६३.

११ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥कठोपनिषत्-?

१२ उद्योगपर्व. अ.१.श्लो.११३

१३ उद्योगपर्व. अ.६.श्लो.२७

१४ उद्योगपर्व. अ.१.श्लो.९६.९७.

१५ उद्योगपर्व. अ.२.श्लो.१०

१६ उद्योगपर्व. अ.१.श्लो.७३

१७ महाभारतस्य उद्योगपर्व-अ. ३४. श्लो. २५